

TURKIY YODNOMALARDA KO‘PLIK QO‘SHIMCHASI TARAQQIYOTI

Allamberganova Muqaddas Ruslanovna,

Qoraqalpoq davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.f.d. Phd.

allamberganovamukkadas@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi yozma yodgorliklarda mavjud ko‘plik qo‘shimchalarining taraqqiyot tadriji asoslangan. Bitiklardan olingan misollar bilan izohlangan. Qo‘shimchalar ma‘lum bir ko‘rinishga, qolibga kelguniga qadar bir nechta olimlar tomonidan tadqiq qilinganligi yoritilgan. Mazkur maqolamizda qo‘shimchalarning taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratgan holatda har bir davrga tegishli qo‘shimchalarni misollar bilan ko‘rsatishdan iborat.

Kalit so‘zlar: Ko‘plik qo‘shimchasi, davr, grammatik taraqqiyot, yozma yodgorliklar, sheva, o‘zbek adabiy tili, fonetik farq.

Аннотация: Данная статья основана на развитии суффиксов множественного числа, встречающихся в древних письменных памятниках. Иллюстрировано примерами из Священных Писаний. Поясняется, что добавки изучались несколькими учёными, пока не пришли к определённому виду-плесени. В данной статье этапы разработки присадок разделены на периоды, и цель данной статьи показать примеры присадок для каждого периода.

Ключевые слова: Суффикс множественного числа, эпоха, грамматическое развитие, письменные памятники, диалект, узбекский литературный язык, фонетическое различие.

Annotation: This article is based on the development of plural suffixes found in ancient written monuments. Illustrated with examples from scriptures. It is explained that the additives were studied by several scientists until they came to a certain appearance, a mold. In this article, the stages of development of additives are divided into periods, and the purpose of this article is to show examples of additives for each period.

Key words: Plural suffix, era, grammatical development, written monuments, dialect, Uzbek literary language, phonetic difference.

Kirish

Qadimgi turkiy til morfologik tip jihatidan barcha turkiy tillar singari agglyutinativ til hisoblanadi. So‘z shakllari so‘zning asosiga maxsus qo‘shimchalarni muayyan tartibda qo‘shilish yo‘li bilan yasaladigan tillar agglyutinativ tillardir. Qadimgi turkiy til morfemalari hozirgi o‘zbek adabiy tili va singlarmonizmni qisman, ba‘zan butunlay yo‘qotgan shevalardan singlarmonistik turlarining mavjudligi bilan farqlanadi.

Lekin bu sof morfologik farq bo‘lmay, fonetik farq hisoblanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili morfologiyasidan qadimgi turkiy til morfologiyasining umumiy farqi quyidagilardan iborat:

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida morfemalari miqdor jihatidan qadimgi turkiy tildagi morfemalarga nisbatan ko‘p va mazmun semalari ham mazmudordir.
2. O‘rganilayotgan davr tilida hozirgi o‘zbek tilida mavjud bo‘lmagan morfemalar ham ko‘zga tashlanadi.
3. Qadimgi turkiy tilda so‘z va shakl yasovchi o‘zlashma morfemalar uchramaydi.
4. Qadimgi turkiy tilda murakkab morfemalar juda ozchilikni tashkil etadi.

Asosiy qism

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi qo‘shimchalarning tarixiy taraqqiyot tamoyillari qiziqarli va ayni damda muammoli bosqichlardan iborat. Qo‘shimchalar ma’lum bir ko‘rinishga, qolibga kelguniga qadar bir nechta olimlar tomonidan tadqiq qilindi. G‘.Aydarov, M.Tomanov, A.Qurishjanov va bosh olimlarning asarlari bu borada katta ahamiyatga ega. Mazkur maqolamizda qo‘shimchalarning taraqqiyot bosqichlarini guruhlariga ajratgan holatda har bir davrga tegishli qo‘shimchalarni misollar bilan ko‘rsatishdan iborat. Hozirgi o‘zbek adabiy tili grammatikasida mavjud ko‘plik qo‘shimchalarini qadimgi turkiy til morfologik holatidagi qo‘shimchalar bilan qiyoslab ko‘rsatish orqali mavzuni yoritib beramiz.

Natijalar va muhokama.

-lar ko‘plik shakl hosil qilishning asosiy ko‘rinishi, shu sababli ham yodgorliklar tilida bu qo‘shimcha juda ko‘p o‘rinlarda qo‘llaniladi. Tovush moslashishi bo‘yicha asosning so‘nggi bo‘g‘ini qalin bo‘lsa *-lar*, ingichka bo‘lsa *-ler* shakli qo‘shilgan. *-lar* affiksining etimologiyasi bo‘yicha turkologiyada ko‘plab munozaralar mavjud. Polyak olimi T.Kovalskiy mazkur masalaga oid tadqiqotida *-lar* affiksining kelib chiqishi aslida chama sonni ifodalagan deydi. Ya’ni bir nechta, ko‘p ma’nosida. V.A.Bogoroditskiy esa qo‘shimchaning 3 shaxs egalik qo‘shimchasi men-ar yig’indisi sifatida qaraydi. Ya’ni avval ol-ar shundan keyin asos qisqarib *-lar* shakliga o‘tgan deydi. Taniqli fin tadqiqotchisi G.Ramsted esa qo‘shimchaning kelib chiqishi mo‘g‘ul tilidagi nar deb izohlaydi. Mo‘gulcha nar el, xalq degan ma’noni ifodalaydi. N.A.Baskakovning tadqiqotida *lar* yasovchi qo‘shimcha sifatida ismlar tarkibiga qo‘shilishini keyinchalik semantic o‘zgarish asosida shakllanganligini aytadi. *-lar* affiksining etimologik tarkibi haqidagi oxirgi fikrni Kononov aytdi. U *-lar* qo‘shimchasi dastlabki shakli *-l* hozirgi tungus tilidagi ko‘plik qo‘shimchasi, bu qo‘shimcha turkiy tillardagi *-lar* bilan birga *-lan* va *-la* qo‘shimchalari tarkibida saqlanadi deb hisoblaydi. *-lar* qo‘shimchasining *-la* qo‘shimchasi bilan asosdosh ekanligini B.A.Serebrennikov qo‘llab-quvvatlaydi.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

-t qo‘shimchasi orxun-enasoy yozuvlarida unvon-darajani bildiruvchi tarqat-tarxan, tigin-tigit singari so‘zlarida uchraydi. Bu qo‘shimchani olimlar mo‘g‘ul tilidan o‘zlashgan deb taxmin qilishadi. Chunki qo‘shimchani qo‘shilish tartibi mo‘g‘ul tiliga asoslangan, ya‘ni qo‘shimcha qo‘shilgan vaqtda so‘zning oxirgi tovushi tushib qoladi: tarqan-tarqat.

-t qo‘shimchasi zamon tomidan O‘rxun-Enasoy yozuvlaridan keyingi davrga tegishli yodgorliklarning hech qaysisida faol qo‘shimcha bo‘lmagan. X-XIII asrga tegishli yodgorliklarda ba‘zi so‘zlar uchrasa ham ularda to‘li‘gi bilan-lar affiksi qo‘llanilgan. P.M.Melioranskiy o‘zining “Kultegina qo‘yilgan yodgorlik” asarida ba‘zi so‘zlar tarkibida keluvchi -t qo‘shimchasini asosdan ajratishga bo‘lmasligini aytadi. Qadimgi yozma yodgorliklarni tadqiq qilgan olimlarning yana biri A.Gaben ko‘plik qo‘shimchalarining yana bir shakli -(a)n ham bo‘lgan deydi. Misol tariqasida eran so‘zini keltiradi. A.N.Kononov ham bu qo‘shimchani ko‘plik sifatida qaraydi va og‘lan so‘zini misol keltiradi. S.E.Malov esa biz so‘zidagi z harfini ham ko‘plik shakl deb qaraydi. O‘rxun-enasoy obidalarida -z ko‘plik hosil qiluvchi erkin qo‘shimcha sifatida qo‘llanilmaydi, bu o‘rinda olim meniz-ko‘kuz,og‘uz so‘zlarini misol qilib ko‘rsatib ular birdan ortiq ekanligi bilan izohlaydi. Shuningdek, A.N. Kononov ham yuz, sagiz, otuz, toquz so‘zlarida -z ayni mana shunday qo‘shimcha deb ta‘riflaydi. Ayrim olimlar mazkur qo‘shimchani qadimgi turkiy til davridagi ikkilikni bildiradigan alohida qo‘shimcha deb ham qarashgan. Ammo qadimgi turkiy tilga tegishli ko‘plab juft tushunchaga soz‘larning barchasi ham -z qo‘shimchasi bilan tugayvermasligi bu holatni hali tadqiq qilish kerakligini ko‘rsatadi.

Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ko‘plik -ağut qo‘shimchasi bilan ham hosil qilingan degan qarashlar bor. Biroq bu qo‘shimcha bilan yasalgan so‘zlar ko‘plikni bildirmaydi. Masalan, ST da: alpağut – pahlavon, bayağut – boyon. Xulosa qilib aytganda, qadimgi turkiy tillarda ham ko‘plik ma‘nosini ifodalovchi –lar shakli qo‘llangan. Faqatgina –lar shaklidan tashqari bir qancha qo‘shimchalardan ham ko‘plik ma‘nosini ifodalash uchun foydalanilgan

Yodgorliklar tilida ko‘plik qo‘shimchasi leksik shaklda ikki xil usulda amalga oshirilgan. Birinchi, ko‘plik ma‘no alohida so‘zlarni qo‘shish bilan yasalgan bo‘lsa, yana so‘zlarni takrorlash orqali ham ko‘plik ma‘no hosil qilingan. O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida quyidagi so‘zlar ko‘plik ma‘noni ifodalaydi:

1. Urug‘, toifa, xalq nomlarini bildiruvchi jamlikni bildiruvchi so‘zlar: qibchaq-qipchaq, og‘uz-og‘iz, turk-turki.
2. Leksik ma‘nolarda ko‘plik tushunchasi mavjud so‘zlar: ko‘z-ko‘z, adaq-ayaq, qulg‘aq-qulaq.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

3. Yakkalab sanash mumkin bo‘lmagan ba’zi otlar: altun-oltin, kumush-kumush, sach-soch.

4. -lig’, liq qo‘shimchalari orqali yuzaga kelgan ba’zi so‘zlar alohida ma’noda ham ko‘plik ma’nosida ham uchraydi: qag’anliq-qag’andiq, beglig-bektik.

Xulosalar

Yozma manbalarda *-an, -un, gun (g’un), g’in (gin), qin* va boshqa shakllari ham uchraydi degan qarashlar mavjud. Ammo Mahmud Qoshg‘ariy *-an* ko‘plik forma emasligini ta’kidlaydi. Qadimgi turkiy tilda *-d (t), -z (s), an, un, g’un, gun* va boshqa shakllarning otlarning ko‘plik kategoriyasini tashkil qilishiga shubha tug‘diradi. Hozirgi o‘zbek tilida siz aslida tinglovchi ko‘pligidir. Biroq yoshi, martabasi ulug‘, hurmati bor kishilarga ham siz deb murojaat qilinadi. Tilimizda “sizlab gapir”, “senlab gapir” degan iboralar ham bor. Birinchisi hurmatni, keyingisi esa yaqinlikni, yosh va darajasi quyi kishilarga bo‘lgan [murojaatni](#), kerak bo‘lganda salbiy ohangda hurmatsizlikni, hatto mensimay so‘zlashni ham bildiradi. Demak, hurmatning grammatik ko‘rsatkichlaridan biri so‘zning ko‘plik shaklidir. Tinglovchi va o‘zga ko‘pligini (siz, ular), otlardagi tinglovchilar va o‘zgalar egaligini (sizni, ularni), fe’llardagi tinglovchilar va o‘zga kishilarning harakat va holatini (ya’ni shaxs-sonni) bildiruvchi qo‘shimchalar, o‘rni bilan, hurmatni ham bildiradi. Masalan, dadamlar, ayimlar deganda ko‘plikni emas, ularga bo‘lgan hurmatni ifodaymiz. Nutq jarayonida hurmat shu qadar kuchliki, hatto hurmatga sazovor kishining ish-harakati va holatiga, unga tegishli narsalarga ham hurmatni bildiruvchi qo‘shimcha qo‘shib so‘zlanadi. Masalan: *Dada, avqatiñizni yeb aliñ* gapini olaylik. Avqat so‘zi [otaga tegishli](#), shuning uchun unga hurmatni bildiruvchi *-iz* qo‘shimchasini qo‘shib *avqatiñiz* deyiladi. Keyingi *yeb al-* fe’li ham otaga qarashli, shuning uchun u ham hurmat shaklida (*yeb aliñ*). Endi Dadamlar *ışdän kelgänläridä avqatlarini isitib berdim* gapidagi hurmatga e’tibor beraylik. Dadamlar so‘zidagi *-lar* otaga bo‘lgan [hurmatni bildiradi](#); *kelgänläridä* so‘zi ham otaning harakati, shuning uchun ham u hurmat shaklida; avqat ham otaga tegishli, shundan kelib chiqib, unga ham *-lar* qo‘shiladi. Endi *isitib berdim* so‘zi [menga tegishli](#); shu yerda gapdagi hurmat darajasi bir pog‘ona pastga tushadi: unga *-lar* qo‘shimchasi qo‘shilmaydi. Ko‘plik shakli hurmatni ifoda etganligini Mahmud Koshg‘ariy ham ta’kidlagan edi. Uning yozishicha, turklar sen so‘zini kichiklarga, xizmatchilarga hamda so‘zlovchidan daraja, martaba, yoshda quyi bo‘lgan kishilarga nisbatan qo‘llaganlar. O‘zlaridan yuqori hurmatli kishilarni siz deganlar. O‘g‘uzlar esa, aksincha, kattalarga sen, kichiklarga siz deb qo‘llaydilar. Ko‘plikda ham shuni ishlatganlar.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Айдаров Г. “Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-ата: Наука, 1971, 380 стр;
2. Айдаров Г. “Язык орхонских памятника Бильге-кагана, Алма-ата: Наука, 1966, 96стр;
3. Айдаров Г. “Көне турки жазба ескерткиштеринин тили, Алма-ата: Мектеп-1971, 272 бет;
4. Аманжолов, А.С. Тюркская руническая графика, Алма-ата: Наука, 1980, 180 стр;
5. Азимов И, Рахматов М, «Қадимги туркий тил», ,Тошкент-2005,134-бет;
6. Абдурахмонов Ғ, Шукуров Ш, Маҳмудов Қ “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, Т-2008;
7. Содиқов Қ, «Ески туркий матнлар», Т-2009.
8. Содиқов Қ, “Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши” Т-2006;
9. Ruslanovna, Allambergenova Muqaddas, and Allambergenova Davronbek Maxsudovich. "QADIMGI TURKIYLAR SHAKLLANISHI VA TURK ATAMASINING KELIB CHIQISHI." *E Conference Zone*. 2022.
10. Allambergenova M. BITIGLAR USLUBI VA UNI TUSHINISH MASALASI //Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 103-106.